

Конструювання моделі соціальної держави

Лілія Юрженко,

кандидат соціологічних наук,
доцент Академії праці та соціальних відносин ФПУ

Юрій Шепіло,

дипломант Академії праці та соціальних відносин ФПУ

Сьогодні вся соціальна тканина українського суспільства пронизана трансформаціями. І часто принципи, методи трансформацій країн Заходу автоматично переносяться на наш ґрунт – без урахування української специфіки, історичного досвіду нашого народу, особливостей соціальної структури і соціальних відносин. Не дивно, що така ситуація викликає соціальну напругу, кризи, девальвацію моральних цінностей тощо. В цих умовах першочергового значення набуває пошук механізмів узгодження інтересів більшості членів суспільства, формування громадянського суспільства.

Історія ХХ століття показала, що визнання поліваріантності історичного процесу означає, відповідно, і визнання різних моделей розвитку суспільства. Перехід суспільства в якісно новий стан закономірно пов'язаний з кардинальними змінами в економіці, політиці і соціальній сфері. На першому етапі ці зміни неминуче супроводжуються руйнацією соціального організму й одночасним формуванням ядра нових соціально-економічних відносин. Деструктивний період завжди болісний для суспільства, оскільки пов'язаний із скороченням виробництва, зниженням життєвого рівня населення, регулятивної ролі права. Він може бути коротким або досить тривалим; на певній стадії соціальна система перебуває в стані нерівноваги, коли виникає небезпека не тільки повернення до минулого, але й національної катастрофи.

Вихід України з кризи правомірно розглядається як перехід до ринкової системи господарювання, де багатоукладна економіка складає базис громадянського суспільства. Держава – це той основний інститут, який моделює соціальне середовище шляхом формування законодавчої основи взаємної відповідальності керівників і керованих. Тільки на основі цієї системи відповідальності може бути реалізоване ефективне економічне і соціальне управління, що є вирішальним для соціального розвитку. Соціальна держава бере на себе обов'язок піклуватися про соціальну справедливість, добробут громадян, їхню соціальну захищеність. Вона прагне поєднати економічну свободу із соціальним захистом окремих прошарків населення.

До принципів соціальної держави відносять: пріоритет прав людини, економічну свободу, самореалізацію особистості, визнання регулюючої ролі ринку; відповідальність держави за створення і підтримку умов, що упорядковують економічні асоціальні відносини; солідарність.

Коли після Другої світової війни в конституціях ряду західноєвропейських країн з'явилася формула «соціальна держава», багато дослідників вважали, що обов'язки її зводяться лише до проголошення соціально-економічних прав громадян на працю, відпочинок, соціальне забезпечення та до розподілу пенсій та інших соціальних виплат. Але згодом утвердилося розуміння того, що соціальна держава покликана вирішувати значно ширше коло питань:

- створювати умови для забезпечення громадян роботою,
- забезпечувати людям прожитковий мінімум,
- сприяти збільшенню кількості дрібних і середніх власників,
- охороняти найману працю,
- піклуватися про освіту, культуру, охорону здоров'я тощо.

З'ясувалося, що крім власне соціальної політики соціальну орієнтацію повинна мати вся економічна політика, не перекреслюючи при цьому конкуренцію й економічну свободу. Соціальна держава бореться не проти багатства, а проти злиднів, заохочуючи соціальну функцію приватної власності.

Таким чином, цілі соціальної держави досягаються всією її політикою, а не тільки методами політики соціальної. У цьому випадку в зв'язку зі зміною урядів багато аспектів цієї політики зникали б або серйозно змінювалися.

Проголошення України соціальною державою і внесення цього положення в Основний Закон країни є, безумовно, кроком вперед у розвитку державності. У Конституції закріплено принцип соціальності держави, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини. Зокрема, йдеться про визнання відповідальності держави за соціальний стан громадян, своєчасну виплату заробітної плати робітникам державного сектора, а також пенсій, стипендій, інших соціальних виплат, про приведення мінімальної зарплати, стипендій і дотацій у відповідність із реальним прожитковим мінімумом.

На жаль, багато з цих положень залишаються тільки на рівні декларацій. Різке зниження рівня життя основної маси населення призвело до того, що майже дві третини громадян країни живе на доходи, нижчі прожиткового мінімуму. В особливій скруті опинилася непрацездатна частина населення – інваліди, пенсіонери, а також сім'ї з дітьми.

Отже, що таке соціальна держава? Це держава, в якій людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. У випадку, коли людина з тих чи інших причин не може забезпечити себе матеріально, держава надає їй необхідну підтримку. Такий підхід відповідає Ст. 25 Загальної декларації прав людини.

Проголошення України соціальною державою (Ст. 1 Конституції) зумовлює необхідність розвитку її конституційної моделі.

Істотну допомогу в пізнанні вітчизняної моделі соціальної держави дає Указ Президента України, яким затверджено «Основні напрями соціальної політики на 1997— 2000 роки». Практика свідчить, що неможливо визначити

теоретичний зміст поняття «соціальна держава» однозначною дефініцією, з одного боку, через складність цього явища, а з другого — через необхідність зважати на особливості перехідного періоду в Україні. З урахуванням цього в українській моделі соціальної держави акценти розставлені таким чином: проведення політики соціальної безпеки, яка полягає в захисті соціально вразливих верств населення, адаптація суспільства до нової моделі суспільного розвитку, поступове звільнення людини від соціального піклування з боку держави, сприяння її самостійності та відповідальності.

Витоки соціальної держави сягають глибин віків. Скажімо, ще в античному Римі існували первісні форми суспільної підтримки бідних. Однак історики схиляються до того, що справжні елементи соціальної держави з'явилися близько ста років тому, коли в Німеччині та інших європейських країнах було запроваджено соціальне страхування різних ризиків втрати доходів працівників. Становлення соціальної держави відбувалося паралельно із запровадженням загального виборчого права громадян, а темпи застосування тих чи інших елементів соціального захисту визначалися станом боротьби робітників і їхніх організацій — партій і профспілок — із власниками.

Особливо активну роль у популяризації ідеї соціальної держави відігравали політичні партії, які боролися за владу. Нині в більшості індустріальних країн політики вже не піддають сумніву саму ідею соціальної держави, дискусія точиться лише навколо «меж соціальної держави», тобто спроможності держави фінансово забезпечувати соціальні гарантії та розвивати соціальну сферу. Сучасні західні «держави добробуту» розрізняються, головним чином, за відносним ступенем опори на ринок та державне регулювання у реалізації концепції соціально орієнтованої економіки. Відповідно до цього можна виділити такі основні типи «держави добробуту»:

- ліберальна модель, де перевага надається ринковим механізмам, притаманна, наприклад, США, Канаді, Великій Британії та Австралії;
- модель регульованого ринку, де розподіл ресурсів визначається ринком у поєднанні із значним регулюванням на основі угод між урядом, бізнесом і працею. Ця модель характерна для Швеції, Норвегії, Австрії, Німеччини;
- японський тип держави добробуту, що відрізняється патерналізмом на рівні підприємства.

Соціальна політика США базується на таких постулатах, як приватна власність, ринкова економіка, конкуренція. Особливістю американської ментальності є індивідуалізм та визнання неминучості соціальної нерівності, тому американська концепція соціальної справедливості виходить з таких принципів:

- головною умовою реалізації соціальної справедливості є надання всім громадянам фундаментальних прав (свобода слова, совісті, асоціацій);
- із сфери суспільних відносин виключається дискримінація особи.

Головною метою соціальної політики є вирівнювання можливостей для всіх громадян. Оскільки між правами і можливостями їхньої реалізації існує розрив, то його подолання має відбуватися із врахуванням механізму економічного зростання і дотриманням розумного балансу між принципом економічної ефективності і принципом розподілу. В цілому в США нараховується близько

75 програм соціальної допомоги, що передбачають виплату грошей, надання безплатних талонів на харчування, дотації на оплату житла, медичну допомогу та ін. Протягом 1980 – 1995 років витрати федерального уряду на соціальні програми трималися приблизно на одному рівні – 50 – 52 %. На ці та інші програми федеральний уряд і штати виділяють понад 10 млрд. дол. щорічно.

Порівнюючи соціальну політику, наприклад, США і Швеції, слід відмітити, що, незважаючи на приблизно однакові частки національного доходу, що використовується на охорону здоров'я, освіту та інші соціальні програми, у США держава несе відповідальність за надання маргінальним групам населення мінімального стандарту. В Швеції ж держава гарантує всім рівне право на високий рівень життя. В США індивід обирає послуги соціальної сфери, керуючись своїми доходами і сімейним станом, а у Швеції існує єдина для всіх система охорони здоров'я, освіти і пенсійного забезпечення, послуг і пільг, обсяг і якість яких визначаються політичними рішеннями.

Уряд Швеції проводить політику рівності, а тому матеріальні блага розподіляються досить рівномірно між усіма членами суспільства. Різниця в заробітній платі не є великою. Наприклад, доход селянина лише удвічі менший від зарплати лікаря і в 2,5 рази менший від заробітку керівника великого підприємства. Рівність досягається також шляхом надання державою безплатних або недорогих високоякісних послуг у найважливіших сферах життя. Важливими факторами вирівнювання є повна зайнятість (адже суспільство з повною зайнятістю уникає різниці в доходах і життєвому рівні) і прогресивна система оподаткування, яка включає прямі і непрямі податки.

Високий рівень життя в Швеції став можливим завдяки тривалому, відносно стійкому економічному зростанню. Вже після Другої світової війни Швеції вдалося посісти перше місце в Європі і одне з перших у світі за рівнем життя, розрахованому за часткою ВВП на душу населення. Виплати центрального уряду на соціальні програми 1980 року становили 62 %, а в 1992 – 1995 роках – 58,8 % усіх урядових витрат.

Нині, внаслідок відомих політичних і соціально-економічних подій, що відбулися в останнє десятиліття, Україна переживає системну соціально-економічну кризу, результатом чого стало посилення негативних процесів у соціальній сфері. Більше всього постраждав у процесі перетворення статусу праці. Проведення соціальної політики «виживання» на офіційному рівні поставило під сумнів роль і місце праці в матеріальному забезпеченні людини. Культ «заробітку грошей» знецінив саме поняття праці, штовхаючи людей на різні види діяльності з метою матеріального забезпечення.

Держава, управляючи потужними матеріальними, фінансовими ресурсами, володіючи правовими важелями впливу на зайнятість, у той же час не повинна придушувати дії ринкового механізму, а шукати оптимальне сполучення управлінського впливу з елементами ринкових відносин. Центральні органи влади повинні встановити мінімальну зарплату хоча б на рівні прожиткового мінімуму, створити й організувати мережу підготовки, перепідготовки і працевлаштування робочої сили, визначити правові норми найму і звільнення працівників, стимулювати створення нових робочих місць і суспільних робіт шляхом надання пільг тощо.

Зрозуміло, що в умовах ринку тільки ефективно працююче окреме підприємство або галузь промисловості в цілому може забезпечити прийнятний рівень зарплати і хоча б необхідний мінімум соціальних гарантій своїм працівникам. У нас же дотепер, у порівнянні з розвинутими країнами, продуктивність праці і середній прибуток учетверо, вп'ятеро нижчий – з усіма економічними і соціальними наслідками, що випливають в результаті таких реалій.

У системі стимулювання праці чільне місце посідає заробітна плата. Вона є головним джерелом підвищення добробуту. Основний недолік соціальної сфери в Україні пов'язаний з низькою оплатою праці. Тому необхідно відновити відтворювальну функцію заробітної плати, підвищити її частку у ВВП, зменшити надмірну диференціацію у розподілі доходів.

Необхідність посилення соціального захисту в Україні пояснюється вкрай низьким рівнем доходів. Саме це є причиною того, що соціального захисту потребують не окремі верстви населення, а практично більшість громадян. Основні причини цього: незначний обсяг виробленого ВВП на душу населення, а також існуючі пропорції розподілу національного доходу. Ці показники в Україні, порівняно з високорозвиненими країнами, вкрай негативні. Заробітна плата за своїми розмірами ніяк не відповідає ринковим умовам. Вона низька в собівартості і ціні реалізації. За умов такого низького рівня оплати праці і постає проблема соціального захисту і соціальних гарантій.

Контрасти у матеріальному стані різних верств населення України вже давно перевищили критично допустимий рівень, який визначає поріг соціальної стабільності. Нинішній рівень диференціації доходів в Україні відповідає рівню соціальної диференціації країн Заходу в останню третину XIX століття, тобто в період формування передумов соціалістичної революції.

Тільки в результаті ліквідації антагоністичних відносин між людьми на зміну стихійності приходить планування суспільного розвитку, діяльність людей, яка спирається на єдність їхніх інтересів і цілей, все більше стає дійсно вільною і свідомою творчістю. Ліміт подальшого зниження рівня життя основної маси населення вичерпаний. З метою недопущення соціального вибуху у першу чергу необхідно погасити заборгованість держави по заробітній платі, пенсіях та інших соціальних виплатах, підвищити рівень мінімальної заробітної плати і пенсій до прожиткового мінімуму. При цьому не виплати приховують дуже низький, економічно необґрунтований рівень оплати праці основної маси зайнятих. Очевидно, що однією з причин збільшення заборгованостей по заробітній платі є те, що у нас не існує механізму, який би забезпечував відповідальність керівників підприємств за невиплату грошей робітникам. У зв'язку з цим позитивної оцінки заслуговує розпорядження Президента України, відповідно до якого Кабінет Міністрів повинен підготувати законопроект про притягнення до кримінальної відповідальності керівників підприємств, установ і організацій за невчасно і не в повному обсязі виплачену заробітну плату. Також передбачається, що така відповідальність буде встановлена за затримку внесків у соціальні фонди. На думку деяких дослідників, ситуацію з невиплатою зарплати може поліпшити принцип заміни заборгованості на власність, тобто на акції, цінні папери, яких можуть

позбавитися недобросовісні директори підприємств.

Українське суспільство перебуває нині в стані глибокої анемії, що проявляється в кількох аспектах: пізнавальному (дезорієнтація, мішанина цілей), емоційному (страх), мотиваційному (апатія, замикання в собі). Відбувається процес декомпозиції соціальної структури суспільства, яка традиційно існувала кілька десятиліть.

В економічно розвиненому суспільстві існує складна система розподілу нерівності: суб'єкт із низьким рангом відносно одного політичного ресурсу має добрі шанси досягти успіху щодо іншого і частково компенсувати брак першого політичного ресурсу. Таку модель нерівності в індустріальному суспільстві визначають як систему дисперсних (розсіяних) нерівностей, а саме розходження рангів одного і того ж суб'єкта в різних соціальних ієрархіях – соціальною декомпозицією.

Результати соціальної декомпозиції на індивідуальному рівні свідчать, що в людей із суперечливими статусами (високий рівень освіти і низький професійний рівень, високий прибуток і низький престиж) виникають конфліктні ситуації із перманентно вираженим екстремістським спрямуванням. А в рамках соціальної структури на груповому рівні декомпозиція означає подолання домінуючих відносин і жорсткої статусної ієрархії.

Нинішню українську економіку жодною мірою не можна вважати соціально орієнтованою ні за типом економічних відносин, ні за темпами економічного зростання та продуктивністю праці, ні за характером і рівнем розподілу суспільного продукту між «працею» та «капіталом». За висновками спеціалістів Гарвардського університету, які проводили відповідні дослідження, Україна завершила перехід до нового типу економіки, яка не є ринковою. Її можна назвати віртуальною економікою, олігархічним соціалізмом, постсоціалістичною гібридною економікою, а тому ні про яку соціальну державу мова не йде.

Для подальшого вирішення соціальних проблем потрібна ефективна економіка. Здається, що саме завдяки жорстким заходам «шокової терапії» низка країн Східної Європи різко висунулася вперед у розвитку економіки, а отже у розширенні можливостей соціальної політики держави (країни Балтії, Польща, Угорщина та інші). Дійсно, соціальна держава неминуче виникає там, де з'являється соціальна економіка.

Авторами було проведено експертне опитування на тему «Тенденції становлення і розвитку соціальної держави в Україні» представників різних управлінських ланок Федерації профспілок України, альтернативних профспілок і Міністерства праці і соціальної політики. Дослідження показало, що більшість експертів (90% від загальної кількості) вважають, що Україна на сьогодні не є повноцінною соціальною державою, як це записано в Конституції. Причинами цього опитані назвали брак відповідних соціально-економічних умов, механізмів реалізації конституційних норм, чітко визначеної концепції соціальної держави. Наслідок – нерозуміння громадянами суті соціальної держави.

На запитання, чи можливий консенсус між органами державної влади і профспілками для створення соціальної держави, 85% опитаних експертів відповіли ствердно, вказавши на такі умови: наявність високого ступеня

патріотизму влади, подолання корупції, посилення активності профспілок, рівність сторін у соціальному партнерстві, створення законодавчої бази для реформування профспілок тощо.

Думки експертів розділилися при відповіді на запитання про те, яка модель соціальної держави більш відповідає українському менталітету: соціал-демократична (характеризується максимальним рівнем соціального патерналізму держави і мінімальним – соціальною відповідальністю людини, має високий рівень перерозподілу прибутків) – 50% опитаних; консервативна (характеризується рівномірним розподілом ступеня відповідальності за долю громадян між державою й особистістю; держава виступає як гарант соціального забезпечення, але воно здійснюється самими громадянами через різні страхові механізми (фонди) за кошти громадян; має місце поміркований рівень перерозподілу прибутків) – 45% опитаних; ліберальний (характеризується покладанням максимальної відповідальності за громадян на них самих; держава забезпечує лише мінімальний рівень соціальної підтримки; має місце високий рівень перерозподілу прибутків) – 5% опитаних експертів.

Основне завдання держави полягає в тому, щоб повернути праці ціннісний зміст, підкреслити його творчу природу і соціально-організуючу роль. Держава повинна сконцентруватися на впровадженні в економічну практику концепції «гідна праця – гідна оплата». В першу чергу це повинно відобразитися на проведенні відповідальної політики заробітної плати, сучасної міграційної політики і формуванні адекватної реаліям системи зайнятості з акцентом на робочі місця, галузі високої технологічності, інформатизації і сучасної організації.

Крім зміцнення і формування соціальних і моральних цінностей як чинника економічного розвитку, роль держави полягає також у проведенні політики розвитку соціально-орієнтованого ринку, а не ліберально-анархічного. Відповідальна держава повинна підтримувати, наприклад, створення умов для збільшення довгострокового кредитування банками реального сектора економіки, тобто продуктивних підприємств і таких, що надають послуги, а не комерційної діяльності, що веде лише до штучного підвищення цін на товари.

Велике значення для розвитку держави має також проведення ефективної політики, спрямованої на поліпшення людського капіталу, що передбачає виконання різних економічних і соціальних програм, таких, як: стимулювання економічного зростання; справедливий розподіл благ; забезпечення гарантованого рівня освіти і медичної допомоги, харчування; видача трансфертів нужденним для одержання мінімального гарантованого прибутку.

Якими б досконалыми не були нові технології, без добре підготовленого персоналу домогтися високої ефективності роботи неможливо. Тому саме інвестиції в людські ресурси повинні стати одним із головних чинників конкурентоспроможності як окремого підприємства, так і держави в цілому. Для цього необхідно вирішувати проблеми освіти, що перешкоджають розвитку соціально-економічної сфери. Вони зводяться, в основному, до недостатньої практичної спрямованості освіти, низького рівня прагматизму в підготовці спеціалістів. У цьому відношенні наша система освіти значно поступається західним. Водночас у переорієнтуванні освіти в більш практичне річище не можна припустити гіпертрофування вузькоспеціалізованої підготовки на шкоду

загальнотеоретичній освіті. Концептуальним напрямком розвитку системи освіти повинен стати синтез наявних здобутків у галузі теоретичної підготовки і досягнень західної системи, пов'язаних із зближенням соціально-економічних потреб країни і професійно-орієнтованих можливостей освітньої сфери.

Таким чином, сучасні підходи до людини і людського розвитку висувають на перше місце необхідність перегляду змісту всієї шкали вимірів ефективності і доцільності економічної політики.

Держава формулює і реалізує відношення до громадян своєї країни в соціальній політиці, покликаний гуманізувати ринкові економічні відносини, уберегти людину, забезпечити розвиток і збільшення базового багатства країни – людських ресурсів, із яких вона черпає собі підтримку, створює основи матеріального і духовного добробуту.

Більша частина проблем у цих галузях залишається невирішеною. Автори бачать цілий комплекс причин цих проблем.

По-перше, програми, які стосуються зниження рівня бідності, носять загальний характер. Крім того, немає детального механізму їхньої реалізації, фінансового забезпечення; для них типові безадресність і обмеженість пропонованих заходів. У той же час реалізація програм в напрямку зниження рівня бідності і проблем ринку праці страждає від неузгодженості дій і закритості діяльності різних міністерств і відомств.

Удосконалення і наближення до реальності потребують: державна система соціального захисту населення, система працевлаштування і перекваліфікації безробітних, пенсійна система. У країні й дотепер не існує якісної служби добру персоналу, немає механізму співробітництва й обміну інформацією між державою і всіма соціальними партнерами. Гендерний підхід до вирішення проблем безробіття і зайнятості перебуває в стадії зародження. Корені нерозв'язання державою очевидних і насущних проблем бачаться також у частій зміні глав і складу уряду, тобто в зниженні відповідальності наступного за прийняті програми і зобов'язання попереднього.

З іншого боку, не налагоджено механізму двостороннього співробітництва між урядом і соціальними партнерами: можливості впливу і реальної участі в соціальному діалозі з боку профспілок у вирішенні найважливіших соціально-економічних питань незначні.

В умовах демократії соціальна політика набуває нового вигляду. Проте до старих напрямків зусиль, що не втратили значення (турбота про охорону здоров'я, освіту, харчування і прибутки), додаються (як особливо актуальні) такі цілі:

- стабілізація демографічної ситуації;
- регулювання мобільності населення;
- впровадження принципово нової політики зайнятості;
- розробка сучасної системи менеджменту в сфері людських ресурсів в умовах формування ринку праці.

Таким чином, ситуація, що склалася в країні, потребує відмовитися від «реформ заради реформ».

Отже, очевидно, основні завдання, що постають перед державою, такі:

- визначити екстрені заходи, пов'язані з відродженням економіки і

досягненням економічної стабільності;

– накреслити основні пріоритети у розв'язанні соціальних проблем освіти й охорони здоров'я, розвитку науки, культури, екології, проводити активну політику у створенні системи соціального захисту населення;

– необхідно кардинально змінювати статус державних службовців;

– впроваджувати не тільки політичний контроль за діяльністю державної влади через інститут міністрів-політиків, але й робити «прозорою» діяльність державних структур, насамперед через позитивний зворотний зв'язок із громадськими об'єднаннями й асоціаціями підприємців;

– демонтувати систему колективної відповідальності, точніше, безвідповідальності;

– необхідна активна інформатизація державної влади;

– активно сприяти розвиткові місцевого самоврядування і його фінансової бази;

– забезпечити контроль громадянами процесу прийняття рішень місцевою владою і виконання рішень виконавчою;

– переглянути податкову політику в частині зниження податкового тягаря для малого і середнього бізнесу;

– збільшити інвестиції в сферу освіти і науки;

– необхідне термінове вирішення проблем у сфері молодіжної зайнятості: створення і квотування робочих місць для молодих спеціалістів – випускників навчальних закладів;

– удосконалити політику прибутків і заробітної плати (реалізувати на практиці концепцію «гідна праця – гідна оплата»).

Результатом проведених реформ повинна стати побудова соціальної держави, оскільки вона – це процес пошуку механізмів узгодження інтересів більшості членів суспільства, побудови громадянського суспільства.

Література:

1. **Бьюкенен Дж.** Политэкономия государства благосостояния. МЭ и МО. – 1996. – №5.

2. **Ганслі Теренс М.** Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. – К., Основи, 1996.

3. **Єременко В.Г.** Основи соціальної політики. – К., МАУП, 1997.

4. **Павловський М.А.** Стратегія розвитку суспільства : Україна і Світ (економіка, політологія, соціологія). – К., Техніка, 2000. – 312с. 36.Резолюція профспілок України «Про соціальне страхування». // Документи і матеріали ФПУ. – Т. 1. К.: ФПСУ, 1997. Право України. “Про обсяг поняття соціальна держава” (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України).- 1998. №11. – С.175.

5. **Самуельсон П.** Экономика. – М.; НПО «Алон», ВНИСИ, 1992.

6. **Сіденко С. В.** Соціальний вимір ринкової економіки. – К., Вид. “Київський Університет”, 1998.

7. **Сіленко А.О.** Соціальна держава. Теорія перемін. Монографія. – Одеса., Українська державна академія зв'язку ім. Попова, 2000.

8. Социальная политика в условиях экономических и политических реформ общества. – К., МАУП, 2000.

9. **Строчило В.С.** Про соціальні права та їх реалізацію в сучасних умовах // Творчість свободи як свобода творчості. Матеріали 6-ї Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 травня 2001 р., м. Київ). – К., НТУУ "КПІ", 2001.

10. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – К., Видавничий дім "Альтернативи", 2001.